

нац. ун-т ім. В.Каразіна. – Х., 2007. – 302 с.; **13.** Полякова Т. М. Лексичні інновації іншомовного походження в сучасній російській мові (на матеріалі мови ЗМІ останнього десятиріччя ХХ – початку ХХІ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 05.05.03 / Т. М. Полякова; НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О.Потебні. – 2004. – 20 с.; **14.** Словарь української мови / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: У 4-х т. – К., 1907–1909; **15.** Словник української мови: В 11 т. – Київ: Наукова думка, 1970–1980; **16.** Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Галаш Г. (Київ, Україна)

Еволюція концепту РИБА в українській мові від фольклорних текстів до «ФІЗІОЛОГА»

У статті показано еволюцію концепту РИБА в українській мові у фольклорних та середньовічних текстах.

Ключові слова: українська мова, мова української пареміології, мова українських замовлянь, вербалізація.

В статье показана эволюция концепта РЫБА в украинском языке в фольклорных и средневековых текстах.

Ключевые слова: украинский язык, язык украинской паремииологии, язык украинских заговоров, вербализация.

The article explores FISH concept evolution in the Ukrainian language on the material of folkloric and medieval texts.

Key words: Ukrainian language, language of Ukrainian proverbs, language of Ukrainian enchantments, verbalization.

Актуальність статті визначена потребою міждисциплінарного осмислення проблем еволюції українського світогляду в мовному відображенні, а також необхідністю виявлення кореляції між мовними свідченнями та обставинами життя народу.

Новизна статті пояснюється тим, що у ній поставлено виразно і чітко питання про зв'язок промислів (риболовства), природного середовища (репрезентованого рибою як біологічним видом) та людською мовою.

Міра вивченості питання Етнолінгвістична специфіка найменувань риб досліджується в працях Л.С. Берга [1], С.В. Борщевського [2], А.С. Герда [3; 4], Р.В. Міняйла [5], Д. Разаускаса [6], В.В. Усачової [7].

Місце статті серед інших праць автора. В інших опублікованих працях розглядається походження та розвиток українських іхтіонімів, їх

функціонування у текстах сучасної художньої літератури.

Мета – показати символічні культурні смисли, які з’являються в поняттях, що з’явилися внаслідок взаємодії з рибою як біологічним видом (рибальство тощо), а також шлях їхньої еволюції від найпростіших до більш абстрактних.

Методи, застосовані у статті, належать до загальнолінгвістичних – порівняльно-описовий та когнітивних – концептуальний аналіз.

Важливим джерелом для вивчення комплексу культурних уявлень та смислів, пов’язаних із концептом РИБА, є українська пареміологія. За джерельну базу подальшого розгляду вживання лексеми *риба* та назв видів риби ми візьмемо авторитетну збірку українських приказок, укладену Матвієм Номисом (Номис). Приказки наводимо в оригінальному написанні, вказуючи в дужках порядковий номер приказки.

Спостережене в щоденному житті у приказках набуває метафоричного й алегоричного значення, переносячись на певні життєві ситуації. З галузі рибальства, приготування риби найчастіше для втілення життєвої мудрості використовувалися такі аспекти:

– життєве середовище риби:

Як рибі без води, так чернцю без монастиря. (206)

Козак з бідюю, як риба з водою. (775)

Гуляє, як риба в морі (1633)

Хай тобі риба й озеро. (5116)

Єсть риба в воді, та ість її годі. (5390)

Не вчи орла літати, а рибу плавати. (5357)

Жвавий, як рибка в ріці. (5761)

Як добрий став – риба буде; а стече став – болото буде. (7157)

Ото-то й горе, що риба в морі! (7368)

Що у воді, то риба, а в пір’ях та в шерсті, то м’ясо. (7922)

І жаба риба, в воді сидить. (7924)

У цій підгрупі приказок найчастіше поєднання поняття «риба» з поняттям «водойма» (море, озеро, став, вода) підкреслює вигідне становище особи, щодо якої вжите прислів’я в конкретній життєвій ситуації. Проте також це поєднання підкреслює нерозлучність двох елементів, природну невіддільність (№№206, 775), або – недоступність бажаного (№№5390, 7368);

– процес риболовлі

Нехай іде дощ! Наловим риби, буде борщ. (583)

Наперед невода риб не лови або Не квася протів невода рибу ловити. (2605)

Лови рибку, де лопух є. (5897)

Лови рибку, як ловиться. (5920)

Дід твій – дрига: піймав жабу, а каже – риба. (6318)

Оттака ловись!.. хоч дрібна, але свіжа. ...ловись, яка влізла. (7857)

У цій групі приказок набувають додаткових ситуативних конотацій не лише лексема «риба», але й супровідні лексеми на позначення предметів і процесів, пов'язаних із рибальством (наприклад, «невід»).

– **органічні особливості будови риби:**

Нема риби без ості, а чоловіка без злості. Риба не без кості, чоловік не без злості. (3321)

Козак не без долі, риба не без луска, Бог не без милування, государ не без жалування. (4872)

У цій групі переосмислення зазнає тілесна будова риби, і її невід'ємні частин (ость, луска) слугують за паралелізм до невід'ємних атрибутів інших об'єктів, що ампліфікуються, як у №4872;

– **страви з риби, риба як продукт харчування:**

Або рибку ззісти, або на дно сісти. (2263)

Стало на рибу, стане й на юшку. (4883)

Викорениця, як в'яла риба. (5354)

Ще не біда, що без риби середа. (7229)

Б'юся, як риба об лід. (2145)

Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля свята! (4562)

Хоч риби нема, нате вам кіш на рибу (4777)

Нехай вам кіш та риба. (5117)

Не сто кіп за рибку, не сто кіп утрати. (5518)

Не буде риба раком. (5644)

Риба смердить від голови. (6046)

Чий берег, того й риба (7459)

Українські **загадки** як архаїчний фольклорний жанр тісно пов'язані зі стародавніми ритуалами перевірки знання члена колективу. Тому вони містять значну інформацію про давнє фольклорне світобачення і, зокрема, виступають важливим джерелом для вивчення головних семантичних аспектів, які в когнітивному вимірі має концепт РИБА в народній свідомості українців.

Загадки метафорично чи асоціативно описують риси риби, які були для спостерігача найпримітнішими, а саме тому сприймалися як марковані ознаки риби взагалі як виду. Тому загадки дають інформацію про принципи номінації розгляданих істот. Наступні загадки, подані за (Номис, с. 641), апелюють до риб'ячої луски:

Тарасова дочка Тарасом трясла, 700 сорочок на собі несла. Шуварова сестра, шуваром йшла. (Риба)

Їхала пані в срібному жупані, як в'їхала в сад, не вернулась назад. (Риба, волок).

У цитованих текстах луска метафорично названа «700 сорочок», «срібний жупан». В обох випадках упадає в вічі характерний для традиційної свідомості потяг до антропоморфізації природи, надання їй людських рис: риба названа *дочкою* і *сестрою*, що приписує їй родинні зв'язки, а також вона носить одяг – *сорочку* і *жупан*. З другого боку, в цих антропологізованих характеристиках наявний вплив емпіричного спостереження за рибою, що виявляється в кольорі «одягу» – *срібний*, а також в апеляції до середовища життя риби. Так, *шувар* – це західноукраїнський варіант назви водяної рослини айру, і, відповідно, риба, яке теж живе в воді, названа *шуваровою сестрою*. Визначення одягу риби як срібного пов'язує цю істоту зі стихією річки, води, які також визначаються народною свідомістю як срібні.

Подібним чином метафорично описується і процес риболовлі:

Приїхали в гості, закинули гармати: дім крізь ворота втече, а гість хазяїна за лоб виволоче. (ловить рибу)

Відповідно, перекладаючи метафоричні слововживання на звичайні, отримаємо такі відповідності: *гармати* – *вудлища*, *гість* – *рибалка*, *хазяїн* – *риба*. І в цій загадці простежуються ті ж риси антропоморфізації природи, що помітні і в попередніх загадках.

Інша група загадок про рибу і рибальство поєднає в собі тексти, побудовані на метонімії через заперечення:

Кинув не палицю, убив не галицю, скублю не пера, їм не м'ясо (те ж саме). Кинув не палицю, убив не галицю, скублю не палку, уб'ю не галку, щиплю не пір'я. (щука)

Кину я не палець, уб'ю не галець, оскубу не пір'я, їззім не м'ясо. Іду не берегом, кину не деревом, їму не кур'є, скубу не пір'є.

У цих загадках відбувається непряма номінація риболовецьких снастей, риби та її частин, у той час як дії називаються дійсні:

Пливу (піду) – водою, річкою: *не берегом*.

Кину – вудлище: *не палицю, не палець, не деревом*.

Убив – рибу: *не галицю, не галку, не галець, не кур'є, не м'ясо*.

Скубу, щиплю – луску: *не пера, не палку, не пір'я, не пір'є*.

Всі протиставлення побудовані на бінарній опозиції *вода* – *повітря*, яка має еквівалентні протиставлення: *риба* – *птах*, *луска* – *пір'я*, *вудлище* – *палиця*.

Об'єктами для кодування в загадках виступає не лише риба та її види, але й рибальські засоби, зокрема – ятір:

Ні голий, ні в сорочці (ятір).

Цитована загадка приховано, еліптично, містить натяк на суб'єкта дії, в розгляданому випадку, відповідно, рибу. Проте навіть у такій короткій текстовій формі (лише п'ять слів, два з яких є повнозначними), у загадці вповні

відбилася згадана антропоморфізація риби, адже їй, як і в наведених раніше загадках, приписуються людські атрибути: одягненість / неодягненість.

Наступна загадка демонструє ту ж тенденцію: ятір порівнюється з людською оселею, хатою.

Хата – не хата, вікон багато: єсть куди влізти, та нікуди вилізти.

На основі проведеного аналізу українських загадок про рибу і рибальство, можемо зробити висновки щодо головних особливостей сприйняття риби в народній свідомості. Середовище життя риби і вона сама набувають антропоморфічних рис, частини тіла риби порівнюються із одягом, ятір – із хатою (пор. відомий шумерський твір про дім риби). З другого боку, риба та її середовище існування, водна стихія, постає як член бінарної опозиції *вода – повітря* (риба – птах), і в низці загадок риба характеризується за допомогою негативних (через заперечення) характеристик як не-птах.

Іншим не менш важливим джерелом для дослідження комплексу культурних асоціацій поняття РИБА в народній свідомості є українські замовляння. У розглянутих нами замовляннях риба ніколи не фігурує поза контекстом апелювання до водної стихії – вона завжди постає в поєднанні зі своїм середовищем.

Місяць у небі, кит-риба в окіяні, дуб на землі. Як оці три брати зійдуться, тоді у раба Божого Івана зуби будуть боліти (Укр. замовляння, с. 73).

Місяцю, молодий княже! Чи бував ти в старого? Чи питав ти його, чи боліли в його зуби? Щоб у мене вік віком і суд судом зуби не боліли. Заць у полі, а риба в морі, місяць на небі: коли будуть три брати вкупі гуляти, то тоді в мене будуть зуби боліти (Укр. замовляння, ст. 74).

Первий княжич місяць на небі Адав'євич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий щука у воді. Коли тії п'ять братів, докупи зійшовишиє, будуть за одним столом сидіти, пити, їсти, гуляти, добрії мислі мати, суди судити, пересуди брати, тоді і в раба Божого Івана зубная кость, жовтая і білая, буде боліти, і моєму слову ключ і замок. Амін, амін, амін! (Укр. замовляння, ст. 75).

Гора з горою, камінь з травою, риба з водою! Як камінь закаменів, так щоб крикливиці заніміли! (Укр. замовляння, ст. 104).

Отож, у наведених текстах українських замовлянь поняття «риба» стоїть завжди ряді паралелізмів, спрямованих на створення повної, всеохопної картини буття світу: згадуються всі стихії і по одній репрезентативній істоті, що населяє кожен з них. Функція поняття «риба» в цьому контексті цілком збігається з однією з його функцій у приказках і загадках: вислів «як риба в воді» чи «риба з водою» завжди вживається для підкреслення засадничої неподільності певних елементів. Щоправда, в текстах загадок і

приказок це порівняння же дещо втратило зв'язок зі своїм міфологічним підґрунтям, а в замовляннях воно ще цілком збережене.

Український фольклор відображає не лише суто українські світоглядні орієнтири, але й загальнослов'янські спільні риси. Тому для виявлення власне українських компонентів концепту «риба» в замовляннях звернемося до порівняння з іншою, хоч і суміжною, фольклорною традицією – російською. За основу для порівняння візьмемо «Великорусские заклинания» Л. Майкова, видані в 1869 році. Наводимо фрагменти в оригінальному написанні.

Апелювання до поняття *риба* трапляється в тематично різномірних текстах, проте зазвичай воно повинне підкреслити неподільність двох елементів, що ми раніше відзначили і в українських замовляннях:

Какъ бѣ лая щука-рыба не можетъ бытьъ безъ проточной воды и безъ пробѣ жи, такъ бы красная дѣ вища (имя рекъ) не могла бы безъ (имя рекъ) ни жить, ни бытьъ (Майков, с. 11).

Молодой мѣ сяць въ небѣ , сѣ рый заяць въ полѣ , рыба-щука въ морѣ ; когда они сойдутся, тогда мои зубы разойдутся (Майков, с. 38).

Особливо примітно паралелю є друге з цитованих вище замовлянь: воно містить то й же мотив «братів» – істот, що мешкають у різних стихіях, поєднаний з «топосом неможливого», доволі поширеного у фольклорних жанрах, особливо ж у замовляннях.

Іншим контекстом вживання поняття «риба» як «мешканець водної стихії» є своєрідні ланцюжки, з допомогою яких той, хто промовляє замовляння відсилає від себе небажані явища:

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа, аминь. На морѣ на Кіанѣ стоитъ столбѣ желѣ зный отъ земли до небеси отъ востока до запада, мужѣ желѣ зный; онъ меня, раба Божія, заповѣ далъ своимъ дѣ тямъ, желѣ зу пламенному и простому и въ немъ укладу. Пойди отъ меня, раба Божія, всякое желѣ зо отъ сердца во древо, въ землю, перово птицу, клей въ рыбу, а рыба въ море, отъ меня, раба Божія (Майков, с. 144).

стрѣ ла щевеємъ – во древо, деро во птицу, а птица въ небо, клей во рыбу, а рыба въ море, желѣ зо во свою матеръ желѣ зную (Майков, с. 144).

Ще однією модифікацією вже зафіксованого вище мотиву «як риба в воді» є негативний паралелізм, якого в українських замовляннях нам виявити не вдалося:

Рыба карась или плотица, какъ тебѣ тошно на желтыхъ пескахъ, безъ воды и безъ грязи, тошно тебѣ въ горячей и кипучей водѣ , такъ бы было тошно рабѣ (имя рекъ) по рабѣ (имя рекъ), чтобъ она, раба (имя рекъ), быть не могла; кто ту рыбу съѣ стѣ, тотъ безъ меня не проспитъ,

не проживетъ и не единой минуты быть не можетъ (Майков, с. 14).

Серед російських замовлянь, де актуалізуються поняття «риба» були виявлені й такі, які не мають відповідників серед українських замовлянь:

Я, рабъ Божій (пмя рекъ), покорюсь и помолюсь: «Къ чему ты, рыба, пригождаешься?» «Я, рыба, ко всякой всячинѣ пригождаюся, ко причищу и ко призорищу, щипотищу и ломотищу, ко красной грыжѣ, отъ двоезуба, отъ блядуна, отъ блядуньи, отъ всякаго зла, отъ лихого человѣ ка, отъ злыя крови.»- И ты, рыба щука, схвати съ сердца мои ключи и замки подѣ церковъ, и ту церковъ не водами смьть, не вѣ трами сбить. Пойди ты, рыба щука, съ своими желѣ зными крыльями, жабрами, желѣ знымъ носомъ своимъ, вѣ желѣ зный ларь, и тутъ будь во вѣ ки вѣ ковать (Майков, с. 93).

Примітна зумисна деформація звичного, емпірично відомого образу риби і щуки: *Пойди ты, рыба щука, съ своими желѣ зными крыльями, жабрами, желѣ знымъ носомъ своимъ, вѣ желѣ зный ларь*. Така деформація має на меті створення магічного ефекту: напруга, яка створюється між звичним образом, який викликає поняття «риба», та тим фантастичним, який маємо в замовлянні, надає додаткової семантики всьому тексту і створює враження «магічності». З іншого боку, метонімічна назва плавників «крилами» апелює до протиставлення, на яке ми натрапили в українських приказках: риба/птаха як еквівалент протиставлення вода/повітря.

Отож, зіставлення втілення поняття «риба» в українських і російських замовляннях дозволяє зробити такі висновки. Головні контексти вживання поняття «риба» в українських замовляннях та смислові шаблони, в яких воно трапляється, сягають часів щонайпізніше слов'янської мовнокультурної єдності, бо мають відповідники в текстах російських замовлянь. В російських замовляннях зафіксоване більше різноманіття смислових шаблонів, до яких входить поняття «риба», зокрема, в українських замовляннях нам не вдалося знайти відповідника російському образіві «залізної» щуки із «крилами».

Із приходом християнства на українські землі в культурі зростає вага книжної літератури, яка, на противагу фольклору, творилася людьми, які були носіями іншої ідеології, ніж ідеології традиційного суспільства. Відповідно, в контексті цих культурно-світоглядних трансформацій видозмінилася й культурна семантика поняття «риба». Проаналізуємо відповідне поняття на матеріалі пам'ятки старослов'янської книжності – «Фізіолога». Пам'ятка є слов'янською адаптацією однойменного твору Спифанія Кипрського, отця церкви, і її переклад відображав потребу в дидактично-катехітичній літературі, яка постала із прийняттям християнства.

Текст поділений на невеликі розділи, кожен з яких оповідає про

вигадані звички тварин, реальних і фантастичних, і їхнього алегоричного потрактування з дидактичним висновком. Один із розділів присвячений китові. Хоча кит біологічно не є рибою, проте в тогочасній свідомості він цілком відносився до категорії «риби» через свою морфологічну подібність. Наведемо фрагмент розділу:

Есть китъ в мори, аспидохеломъ нарицается, две естестве имать. Первая его вещь – аще взалчетъ ся, раздвигнетъ си уста, и всяго благоухание исходитъ изо усть его. И наухаютъ малыя рыбы воня его, и вгатыются в уста его, и поглотитъ я китъ. А великия рыбы до конца не обрываетъ ся приближающаяся киту. Яко же до конца рыба быть Моисии, и Исаия, и Еремия и весь ликъ пророческъ. <...>. Другое же естество кита: велии есть зило, подобенъ острову. Неведуще же корабленици привязють корабль на немъ, яко на острове, въбивше коль, и котъки свержнутъ, и възгнетять на немъ огонь, яко сотворити си брашно. И яко убо съгреетъ ся, заидеть въ глубину и погрузитъ корабля (Физиолог, с. 24).

З наведеного фрагменту можемо зробити висновки, що поняття «риба» в ньому трансформоване відповідно до ідеологічних потреб творців нової книжної культури. Поняття «риба» (чи її еквівалент, кит, який вважався в ті часи рибою) так само, як і в загадках, зазнає метафоричного потрактування, проте цей процес відбувається зовсім в іншому контексті і має інакше телеологію. Концепт «риба» втілюється не в контексті народних промислів чи торгівлі, а в контексті фантастичного казкового оповідання, яке спрямоване на створення відповідного дидактичного ефекту, яким і завершується розділ про кита в «Фізіолозі»: диявол поводить ся підступно, як кит, і в несподіваний момент іде на дно, тягнучи за собою введених в оману грішників. Очевидно, що текст із такою ідеологією не набув популярності поза книжним, ученим середовищем. Адже в народній свідомості поняття «риба» функціонувало із цілковито відмінним набором атрибутів, характеристик і культурних асоціацій.

Отже, можемо підсумувати здійснений аналіз концепту РИБА в різних корпусах фольклорних та літературних текстів. У приказках та прислів'ях відбулося елементарне абстрагування процесу рибальства, споживання риби та спостереження за нею в природному середовищі існування – риси та характерні особливості поведінки риби почали переноситися на інші сфери, передовсім на життя людини. Наступним за рівнем абстрагування та обсягом культурних конотацій виступає концепт РИБА в українських загадках, адже риси риби та її природного середовища перекодовуються шляхом аналогії, що дозволяє показати залученість концепту РИБА в ширшу картину народного світобачення, і риба постає у контексті бінарних протиставлень

риба/птаx тощо. У текстах українських замовлянь концепт РИБА постає збагаченим міфологічними конотаціями, які сягають дохристиянських часів. Але усі три попередні форми вербалізації концепту РИБА належать до спільного кола фольклорного світогляду, і є фрагментами одного цілого – народних уявлень про рибу. Концепт РИБА в літературній середньовічній пам'ятці «Фізіолог» має дещо інше культурне наповнення, яке уже базується на християнських засадах, а не на народних уявленнях, які є прямим продовженням язичницького світогляду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Берг Л.С.* Названия рыб и этнические взаимоотношения славян / Л.С. Берг // Берг Л.С. Избранные труды. – М., 1962. – Т. 5; 2. *Борщевський С.В.* Словник апелативної лексики невідомого походження (на матеріалі праслов'янської, польської, англійської, німецької та латинської мов) / Сергій Вікторович Борщевський. – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2009. – 131 с.; 3. *Герд А.С.* Из истории печорских названий рыб / А.С. Герд // Севернорусские говоры. – Л.: Наука, 1970. – Вып. 1. – С. 108-118; 4. *Герд А.С.* Севернорусские названия рыб и некоторые вопросы этнической истории Русского Севера и Северо-Запада / А.С. Герд // Вопросы изучения севернорусских говоров и памятников письменности. – Череповец, 1970. – С. 132-135; 5. *Міняйло Р.В.* Семантичний аналіз назв риб центрально- та східнослов'янського ареалу / Р.В. Міняйло // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Х., 2009. – № 854. – Серія: Філологія. – Вип. 57. – С. 178–181. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/visn_09_854.pdf; 6. *Разаускас Д.* Символика рыбы, связанная с нижним миром и смертью, в балто-славянской традиции / Д. Разаускас // Балто-славянские исследования. – М., 2006. – Вып. XVIII. – С. 295–352. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inslav.ru/images/stories/books/BSI-XVIII%282006%29.pdf>; 7. *Усачева В.В.* Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь / В.В. Усачева. – М.: Индрик, 2003. – 352 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

- Номис** Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис [упоряд., приміт. та вступна стаття М.М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
- Фізіолог** Фізіолог [издание подготовила Е. И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 1996. – 168 с.
- Укр. замовляння** Українські замовляння [упор. М.Н. Москаленко; авт. передм. М.О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.
- Майков** Майков Л. Великорусские заклинания / Л. Майков. – Санкт-Петербург, 1869. – 164 с.